

סוגיה בהבניית הזיכרון הישראלי

אמיר גולדשטיין, גבורה והדרה: עולי הגרדום
והזיכרון הישראלי, ירושלים ותל-אביב: יד יצחק
בן-צבי ומכון ז'בוטינסקי, תשע"ב, 355 עמ'

ספרו של אמיר גולדשטיין עוסק בהיסטוריה של הבניית זיכרון לאומי, ומקרה הבוחן שלו הוא מקומם של עולי הגרדום באתוס של הציונות הרוויזיוניסטית ומאמציה של התנועה הרוויזיוניסטית לאורך השנים לשלב את עולי הגרדום באתוס הלאומי. במידה מסוימת הוא צועד בשביל שסללה ג'ודי באומל בספרה 'גיבורים למופת', על עיצוב מקומם של חנה סנש והצנחנים במלחמת העולם השנייה בזיכרון הישראלי,¹ אף ששני המקרים אינם דומים לגמרי.

לעומת הגישות הפופולריות לאחרונה, שמערב-בבות את ההיסטוריה עם הזיכרון, ושמצייגות את הזיכרון כחלופה לחקר ההיסטוריה או רואות בו את ההיסטוריה האמתית, בנימוק שהוא מה שנשאר לבני אדם מן העבר, גישתו של גולדשטיין היא היסטורית-קונוונציונלית במיטבה. הוא חוקר את עיצוב מקומם של עולי הגרדום על בסיס אמפיריציסטי וראליסטי, נמנע מתאוריות ספקולטיוויות ומהגיגים חסרי יסוד על חומר המקורות, ומציג סיפור קוהרנטי ועקבי, ואפילו חסר 'סוף טוב'.

המושג זיכרון קולקטיבי הוא רב משמעויות, וחלקן סותרות זו את זו. המשמעות הקרובה ביותר

1 י' תיודור-באומל, גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה ועיצוב הזיכרון הקולקטיבי הישראלי, קריית שדה-בוקר תשס"ד.

לציין את טבעו היא מיתוס, ובו בחר גולדשטיין להגדיר את מקומם של עולי הגרדום בזיכרון. מדובר בתריסר אנשים (אם כי על האנדרטה להנצחת זכרם רשומים חמישה-עשר שמות; שלושת הנוספים הם אנשי ניל"י; נעמן בלקינד ויוסף ליזנסקי, שנתלו על ידי הטורקים בדמשק, וחבר ה'הגנה' מרדכי שוורץ, שהוא מקרה בעייתי מאוד בפני עצמו ושלא כאן המקום לעסוק בו). לכאורה זהו מקרה קלסי של מיקרו-היסטוריה. אך גולדשטיין ממקם אותו בכישרון רב בהקשרים רחבים של מטרות ודרכי עיצוב הזיכרון היהודי, הציוני והרוויזיוניסטי, ובוחר את זיקתו לעבר הרחוק והקרוב. כך הוא הופך אותו לסוגיה מקרו-היסטורית מרתקת שבאמצעות ניתוח דרכי הבנייתו של המיתוס מדגימה את הבדלי הגישות בין שתי התנועות היריבות, תנועת העבודה הציונית והתנועה הרוויזיוניסטית, ובעיקר את המגוון הפנימי בתוך תנועתו המונוליתית לכאורה של זאב ז'בוטינסקי ובקרב ממשיכיה.

הספר פותח במבוא קצר שסוקר את הגישות התאורטיות ואת מצב המחקר בשדה הזיכרון הקולקטיבי, וש ממקם את מיתוס עולי הגרדום בהקשריו השונים. שני הפרקים הראשונים עוסקים בעולה הגרדום הראשון של התנועה הרוויזיוניסטית, שלמה בן-יוסף: המעשה שעליו הועמד לדין, משפטו וגזר דינו, המיתוס שנבנה סביבם, הוויכוחים עליו בתוך התנועה ובניה לבין יריביה. הפרק השלישי עוסק בפרשנות של לח"י למיתוס הגרדום של בן-יוסף ובמיתוסי הגרדום של לח"י: אברהם שטרן ('איר') ואלהיה חכים ואלהיה בית-צורי, שהתנקשו בשר התושב לורד מוין בקהיר ונתלו שם. הפרק הרביעי דן בהוצאות להורג של חברי האצ"ל בתלייה בשנת 1947 ובהתאבדותם של הנדונים למוות מאיר פיינשטיין ומשה ברזני, האחד חבר האצ"ל והשני מהלח"י, ערב הוצאתם להורג באותה שנה. הפרק החמישי מוקדש

להשפעות השונות שחברו ביצירתו של מיתוס עולי הגרדום הכולל: עד כמה הוא יהודי ועד כמה עברי, כלומר ציוני-ארץ-ישראלי; השפעות גבורת היהודים הקדמונים, השואה והתנועה הלאומית האירית והמשתגן על ידי האצ"ל ולח"י.

עיקרו של הספר, שמונה הפרקים הבאים, עניינו המאבק על מקומם של עולי הגרדום בעיצוב הזיכרון הישראלי אחרי הקמת המדינה, מימי שלטון מפא"י בשנות החמישים ועד המהפך הפוליטי בשנת 1977 ומה שאירע לזיכרון בעקבותיו. בפרקים אלה גולדשטיין בוחן את המאבקים על הנצחת עולי הגרדום, את ספרות הנצחה, את יחסו של הציבור הרחב אליהם ואת התמורה ההדרגתית במקומם בתודעה ההיסטורית של החברה הישראלית: מהדרה לגיטימציה ומשם להבלטה.

בעיני חלקו המעניין והמקורי ביותר של הספר הוא דווקא המבוא ושני הפרקים הראשונים, שבהם גולדשטיין מראה כיצד שלושה משוררים ופובליציסטים – אבא אחימאיר, אורי צבי גרינברג וזאב ייבין, כולם פורשי תנועת העבודה שהקצינו ימינה – כמהו לגרדום, כלומר להוצאות להורג ולמרטירים יהודים, הרבה לפני שהשאלה עלתה על סדר היום של היישוב. בעקבותיהם הלך כעבור שנים אחדות המשורר הצעיר מהם אוריאל שלח (יונתן רטוש). הארבעה קיבלו את השראתם ממקורות מגוונים בהיסטוריה היהודית הרחוקה והקרובה ובהיסטוריה הכללית. הערצת הגרדום שלהם ינקה מהסיקריקים ומהאנרכיסטים הרוסים; מהירש לקרט, הסנדלר חבר ה'בונד' שהתנקש במושל וילנה לאחר שזה התעלל במפגינים משורות ה'בונד' שנעצרו, ומשרלוט קורדיי, המלוכנית שהתנקשה בחייו של מאָרְה במהפכה הצרפתית. ארבעתם העמידו את הגרדומים במרכז המאבק לשחרור לאומי, והכשירו את הקרקע להפיכת העלייה לגרדום למיתוס חינוכי ופולמי. למעשה הם כפו את מיתוס הגרדום על ז'בוטינסקי, שהיה

חוק ממונו מבחינה נפשית, ושהתנגד לו בדרכו המדינית.

גולדשטיין מראה כיצד באווירה שיצר החוג הרדיקלי הזה הפך בתוך חודשים אחדים כישלון מבצעי שנבע מחוסר משמעת ומחובבות – המארב הכושל שהניחו בן-יוסף ושני חבריו לאוטובוס ערבי במעלה הכביש מראש-פינה לצפת – למיתוס מכונן של האצ"ל, אף שבתחילה התנערה מפקדת הארגון בפומבי מן הכישלון. בנייתו של המיתוס חייבה להתעלם מן המעשה, ואפילו מן המשפט ומפסק הדין, ולהתמקד בגזר הדין ובביצועו. בן-יוסף לא היה הראשון שנדון למוות, אבל היה הראשון שהוצא להורג. מנייתו מכתביו מגיע גולדשטיין למסקנה שבשבועות שקדמו להוצאתו להורג הבין בן-יוסף את המצב וביקש להיות גיבור ולמלא את

את שנות המאבק – ושיכנה את הכרתם ההיסטורית בעתיד. מחציתו השנייה של הספר עוסקת במאבק הזה, שראשיתו בהדרת מחנה ה'פורשים' מהזיכרון הלאומי הממוסד שנבנה על ידי תנועת העבודה, ובמאבק הכפול שניהלה תנועת 'חרות': על עיצוב הזיכרון שלה ועל שילובו בזיכרון הלאומי.

גולדשטיין לוקח את הקוראים למסע ארוך ומורכב ומנתח באזמל דק ורגיש את התמורות הדמוגרפיות, החברתיות, הפוליטיות והתרבותיות ששינו במהלך השנים את יחסה של החברה הישראלית לא רק לעולי הגרדום אלא גם לתנועה שממנה באו. הוא מראה כיצד ההדרה של שנות החמישים השתנתה ללגיטימציה בשנות השישים, עוד לפני הלגיטימציה הפוליטית עם כניסת גח"ל לממשלת האחדות הלאומית בשנת 1967. התהליך לא היה לינארי; היו בו עליות ומורדות וגם מחלוקות פנימיות, בימין כמו בתנועת העבודה. גולדשטיין מבליט בתיאור ובניתוח את ההבדל בין הזיכרון העממי לבין זה המונחת או מודרך מלמעלה, ובכך הוא הולך בעקבותיו של אלון קונפינו, חוקר זיכרון ישראלי החי בארצות-הברית, שניתח בצורה דומה את הזיכרון הצרפתי של מלחמת העולם השנייה.²

גולדשטיין מתאר בצדק את התפתחות הזיכרון כתהליך של התפייסות שצמח מלמטה, ושהתרחש בין הלוחמים לפני שהגיע אל המנהיגים והעסקנים. שקיעתו של בן-גוריון ופרישתו לשדה-בוקר אפשרו את השינוי שביטא בצורה קולעת חיים חפר הפלמ"חניק בשיירו 'היינו כחולמים', שנכתב לאחר מלחמת ששת הימים: 'ולידם צעדו כהולכים בסך כל עולי הגרדום ולוחמי תש"ח, כל חללי הלח"י והאצ"ל והפלמ"ח'.³

תפקיד עולה הגרדום שהוגדר מזה שנים בידי תנועתו ונהג בהתאם'. המסרים ששלח והעדויות שהשאיר אחריו היו לאומיים ותנועתיים, משוללי אינטימיות, וכמעט לא אישיים ומשפחתיים – עד כדי כך הזדהה עם תפקידו (עמ' 50).

בנייתו של מיתוס העלייה לגרדום נמשכה לאחר תלייתו של בן-יוסף, מתוך התנתקות מהאירוע הקונקרטי והפיכתו לסמל של המאבק לשחרור לאומי. בזמן הזה גם החלו לנסות לנצל את המיתוס לתעמולה לשם גיוס אנשים ומשאבים. לז'בוטינסקי, שבתחילה היה מסויג הן ממעשהו של בן-יוסף הן מן הניסיון להפכו לסמל, לא נותרה ברה אלא לעלות על הגל.

גולדשטיין מראה כיצד בנייתו של המיתוס חידדה את ההבדלים המנטליים והאחרים בין התנועה הרוויזיוניסטית והאצ"ל לבין תנועת העבודה וה'הגנה' – בין הסמלים והפראזות לבין העשייה האפורה והמתמדה וכן בין אופי מנהיגותו של דוד בן-גוריון לזה של ז'בוטינסקי ומנחם בגין אחריו. ז'בוטינסקי נגדר אחרי חסידיו; בן-גוריון לא היסס לריב עם חבריו ולנזוף בהם על מעט האמפטיה שביטאו כלפי המוצא להורג וממשיכו בשנות הארבעים ועל השתתפותם בגילויי האבל.

בן-גוריון, שהבין משהו בכוחם ובהשפעתם ארוכי הטווח של מיתוסים, התייצב בחזית המאבק נגד הבניית המיתוס של עולי הגרדום והשתרשותו, בסוף שנות השלושים כמו לאחר מלחמת העולם השנייה. התייצבותו בזירה בכל כובד משקלו הבטיחה שגם לאחר התליות הנוספות בשנת 1945 בקהיר ובשנת 1947 בארץ, נשארו עולי הגרדום שנים רבות מיתוס תנועתי של תנועת 'חרות' ולא קיבלו הכרה לאומית.

בן-גוריון הצליח בטווח הקצר ונכשל בטווח הארוך. עם הקמת המדינה החל מאבק על חלוקת זרי הדפנה ועל הבניית הזיכרון של תקופת המנדט שיוקנה להמוני העולים ולדור הצעיר – שלא חוו

A. Confino, 'Collective Memory and Cultural History: Problems of Method', *American Historical Review*, 105, 2 (December 1997), pp. 1386–1403

3 ח' חפר, 'היינו כחולמים', הנ"ל, מסדר הלוחמים, תל-אביב 1968.

שהלך וגדל בינם לבין הדור הצעיר והמגוון בחברה הישראלית.

ספרו של גולדשטיין ממשיך, בעקבות ספריהם של יעקב שביט ושל מורו של גולדשטיין יחיעם ויץ,⁴ את הפקעת מחקר תולדותיה של הציונות הרוויזיוניסטית ממחוזות ההתנצחות בין יריבים והפתוס הצדקני, וממקם את תולדות התנועה בהקשר של חקירה היסטורית נטולת פניות. לפנינו ספר קריא ומעניין, כתוב בעברית תקנית ורהוטה שאיננה נגררת לעגה ולקלישאות. המחבר נשאר חיצוני לתוכן, ובעידן האגו-היסטוריה אין זה דבר של מה בכך. הספר מבוסס על מחקר קפדני, שמנצל מגוון מקורות רחב מאוד: ארכיוניים, עיתונאיים וספרותיים. החוקר שולט במקורות ואינו נשלט על ידם, גישתו ביקורתית אך רחוקה מאוד מן הזלזול במושאי המחקר המאפיינ לאחרונה לא מעט היסטוריונים צעירים. כל זה בספר ביכורים שהוא עיבוד של עבודת הגמר לתואר מוסמך של גולדשטיין. ואם זו ראשיתו כחוקר – אחריתו מי ישורנה?

הספר מציג בפירוט כמה אבני דרך מרכזיות בתהליך הזה: הקמת האגדרטה לזכרו של דב גרונר ליד משטרת רמת-גן; הוצאת הכרך השלישי של 'ספר תולדות ההגנה' בהוצאת 'עם עובד' ולא בהוצאה הממלכתית של משרד הביטחון; הסכת הכלא במבצר עכו, שבו נתלו רוב עולי הגרדום, מבית חולים לחולי נפש למוזאון הגבורה; הקמת האגדרטה לעולי הגרדום בראשון-לציון. התהליך הושלם עם המהפך הפוליטי בשנת 1977.

דווקא לאחר שבגין עלה לשלטון וראג לייצב את זכרם של עולי הגרדום במפעל ההנצחה הממלכתי וברצף ההיסטורי של המרטירולוגיה היהודית, שקע מקומם בהכרה ההיסטורית העממית. השינוי אינו מיוחד למיתוס עולי הגרדום, והוא מקיף את כל האתוס הקולקטיביסטי של תקופת המנדט ושל שנותיה הראשונות של המדינה. קהילות הזיכרון הישירות הלכו והצטמצמו, ולא צמחו במקומן קהילות זיכרון חדשות. אתוס המאבק התרחק והתעמעם, והמיתוסים שלו שקעו, לא רק בגלל המרחק הכרונולוגי אלא גם בגלל המרחק הנפשי

4 'י' שביט, המיתולוגיות של הימין, צופית 1986; 'י' ויץ, ממחותרת לוחמת למפלגה פוליטית: הקמתה של תנועת החרות, 1947-1949, קריית שדה-בוקר תשס"ג.